

УДК 398.87:[159.963.38+801.73]

ББК 398.8 (161.2)

Я.В. Савицька, асп., (м.Київ)

Концепт душі в українських фольклорних снотлумаченнях кінця ХІХ – початку ХХ століття

У статті розглядаються особливості концепту «душа» в українській снотлумачній традиції. Відзначено, що уявлення про душу та її зв'язок із сновидіннями реалізуються в різних сферах народної культури, зокрема в поховально-поминальному комплексі та неказковій снотлумачній прозі. На архівних матеріалах, етнографічних і фольклорних записах початку ХХ ст. та друкованих джерелах показано, що міфологічне сприйняття душі, перш за все, проявляється в корпусі мотивів, що стосуються її зовнішнього образу, втілення в тварину (мишу, собаку, kota, коня, вола, свиню), птаха (голуб), комаху (навука, метелика, муху, бджолу, комара). Спостереження над українським польовим снотлумачним матеріалом спростовує висновок культуролога Є. Рабіновича про апріорність тверджень Дж. Фрезера та Е. Тайлора, які стосувалися «мандрівки душі» у сні.

Ключові слова: сон, душа, перевтілення, поховально-поминальна обрядовість, неказкова снотлумачна проза.

In the article considered the features of the concept of «soul» in Ukrainian dream-interpretative tradition. It is noted that the idea of the soul and its relationship with dreams realized in different areas of popular culture, including funeral-memorial complex and non fabulous dream-interpretative prose. In archival materials: folklore and ethnographic records of the early twentieth century and printed sources shows that the mythological perception of the soul, especially evident in the case grounds relating to its external image, embodiment into in an animal (mouse, dog, cat, horse, ox, pig), bird (pigeon), insects (spiders, butterfly, fly, bee, mosquito). Monitoring Ukrainian field dream-interpretative materials is refuted the conclusion of culture expert E. Rabinovich about apart claims of J. Fraser and E. Tylor, which are concerned» the journey of the soul» in a dream.

Keywords: dream, soul, reincarnation, funeral-memorial complex, non fabulous dream-interpretative prose.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідники фольклору вважають «душу» головним поняттям народної антропології, виокремлюючи три стадії її існування: душа живої людини, душа, яка щойно відділилась від тіла та душа, що назавжди покидає тіло після смерті [Толстая 1999: 162]. Особливої уваги заслуговують уявлення про душу, що покидає тіло під час сну, оскільки цей аспект традиційної культури найменше досліджений.

Мета цієї роботи – виявити особливості концепту «душа» в українській снотлумачній традиції. Наші спостереження ґрунтуються, головним чином, на матеріалах архівних наукових фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т.Рильського, до розгляду залучаються також етнографічні і фольклорні записи з друкованих джерел (В. Гнатюка, В. Конобродської).

Аналіз досліджень цієї проблеми. Узагальнюючи досвід вивчення сновидінь культурною антропологією, Є. Рабінович у монографії «Сны Пробужденных: сон и сновидения в культуре, религии, политике Тибета» присвятив окремий підрозділ британському еволюціонізму («Сон – мандрівка душі: Тайлор, Фрезер і їх критики»). Дослідник відзначив, що початок осмислення сновидінь в антропологічному ключі ознаменували спроби аналізу етнографічних даних та їх систематизації, виокремивши кілька цінних спостережень щодо сновидінь у працях Дж. Фрезера: 1) Дж. Фрезер пов'язав сон з ідеєю душі (твердження, що сновидіння є мандрівкою душі, сучасними дослідниками тлумачиться неоднозначно); 2) «дикуни» не відрізняють сні від реальності («завершену форму ці ідеї набули у Е. Тайлора»). [Рабинович, 2013: 19]. С. Токарев відзначив, що Дж. Фрезер звернував увагу на здатність людської душі «переховуватись» в різних предметах, в тілах тварин, пов'язуючи ці факти з ідеєю тотемізму [Токарев 1980: 414]. З праці Е. Тайлора «Первісна культура» (1871) починається серйозне антропологічне вивчення сновидінь. Згідно з висновком Е. Тайлора, саме спроби пояснити «природу сну» створили концепцію душі: «З цієї концепції виростає анімізм, релігія і, відповідно, культура. Таким чином, згідно з Е. Тайлором, феномен сновидінь – причина і джерело культури» [Рабинович 2013: 19]. Представник французької соціологічної школи Люсьєн Леві-Брюль заперечував думку, що «дикуни» не розмежовують сон і реальність, аргументуючи це їх дологічним (пралогічним)

мисленням. У радянській етнографії критиком теорії Е. Тайлора був С. Токарев, який відзначив: «...не рефлексія над природою сну породжує ідею душі, а ідея душі народжує інтерес до сновидінь» [Рабинович2013:20].

Міфологічні основи уявлень про душу відзначили представники московської етнолінгвістичної школи: «...уявлення про душу належить до двох сфер традиційної духовної культури – до народної демонології і понять про смерть, посмертне існування і потойбічне життя» [Толстая 2000:52].

Дослідницькі горизонти концепту душі значно розширилися з появою ґрунтовних праць про народну демонологію: зокрема, у виданні «Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80 – 90-х годов XX века» йдеться про подвійність уявлень зовнішнього образу душі – «вона невидима і одночасно може мати різні іпостасі, найчастіше птаха чи комахи, рідше – тварини... в ряді текстів недвозначно вказується на те, що це не просто зовнішній образ душі, а її втілення в конкретну тварину чи птаха, що без сумніву, суперечить християнським запереченням можливості посмертного перетворення душі в іншу істоту. Перераховані ознаки душі характеризують уявлення про неї не просто як про безсмертну частину людини, що протиставленна тілному тілу, а саме як про істоту, що має в традиції стійкі міфологічні характеристики» [Полесская демонология (предисловие) 2012: 9].

О. Левкієвская в спеціальному розділі під назвою «Душа» підкреслювала, що міфологічне сприйняття душі, перш за все, проявляється в корпусі мотивів, що стосуються її зовнішнього образу і для яких характерні уявлення про зримі форми душі: «найчастіше в поліській традиції душі приписуються зооморфні образи літаючих живих істот (за аналогією до головної характеристики душі – її здатності літати) – душа показується у вигляді птаха, метелика, мухи, бджоли, комара» [Левкиевская 2012: 18]. Наводячи факти, що засвідчують подвійність уявлень про те, що є зримим образом душі, російська дослідниця спирається на працю Володимира Гнатюка «Знадобы до української демонології» (1912): вірування у можливість перетворення душі в тварину в Карпатах пояснюється гріховністю людини («грішна душа входить у тварину, в пса, kota, коня, вола, свиню...») [Левкиевская 2012: 19].

З українських етнологічних досліджень, в яких розглядається концепт душі, виокремлюється праця В. Конобродської «Поліський поховальний і поминальний обряди» (2007). Хоча авторка дає чимало прикладів з польових записів сновидінь, її увага зосереджена, головним чином, на душі померлого. Втім, уявлення про іпостасі душі померлого і іпостасі душі сновидця збігаються: «Часто душі померлих постають перед живими в образі птахів. Можливо, це вони й оповіщають живих про те, що когось із них заберуть незабаром у своє царство» [Конобродська 2007: 52].

Українська фольклористка, зокрема І. Коваль-Фучило у монографії «Українські голосіння: антропология, традиції, поэтика текста» відзначила науковий доробок С. Брайловського, Ф. Колесси, які розглядали концепт душі у ричищі похоронної обрядової культури. С. Брайлівський у праці «Малорусская похоронная причетъ и ее мифологическое значение» стверджував, що «українські голосіння містять, що дуже важливо, вислови, «оази міфологічних вірувань», на підставі яких можна простежити архаїчні вірування й уявлення слов'ян: ототожнення або зближення сну і смерті, візуалізація, персоніфікація смерті в образі птаха, віра у віщих птахів, які можуть приносити звістки з того світу» [Коваль-Фучило 2014: 9]. Схожі зооморфні перетворення ми спостерігаємо в оніричних розповідях про душу. Ф. Колеса в статті «Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності» підсумував: «погляди на душу й загробне життя, що виступають у похоронній обрядності й віруваннях українського люду, виявилися й у поетичній формі похоронного голосіння і дали основу цілому рядові мотивів, а саме: 1) будження мертвого; 2) виряджування в далеку дорогу; 3) передавання просьб допомерших кривних; 4) очікування в гості; 5) гробова хата; 6) похорон – весілля; 7) птахи – післанці й символи душі» [Коваль – Фучило 2014: 39].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В центрі нашої уваги – архівні фольклорні джерела, зібрані за «Програмою» К. Грушевської, в якій питання про душу є одним з центральних. Цю програму-питальник для збирання матеріалів до українського народного сонника у 1925 році К. Грушевська розробила спільно з Лондонським антропологічним інститутом. При обговоренні змісту та доцільності сформульованих у ній питань між дослідницею та В. Кравченком (який мав досвід укладання фольклористичних і етнографічних програм), виникла ціла дискусія стосовно значимості інформації про душу в народних уявленнях: в листі від 26.09.1925 року В. Кравченка до К. Грушевської В. Кравченко проаналізував текст надісланої йому програми і висловив свої зауваження: «Маю Вам зробити таке зауваження що до випрацьованої Вами програми про «Сни». Справа в тому, що, на мою думку, зроблена така помилка в журналі «Україна» за 1925р., кн. 1 – 2, в, 2-й частині п.12., Ваше запитання – «Чи існує такий погляд, що це душа виходить з тіла, ходить по світі, а потім вертається назад, коли людина прокидається». – Як же робились окремі відбитки того ж програму, то п.12 Ви перенесли на початок – так би мовити в «Передмову» – цим то й зроблена велика помилка й ось чому: «Коли те запитання стояло в кінці й яко запитання, то всяке думало, що треба ж на нього дати відповідь. Згідно з цим записувач у натурі вишукував на те запитання потрібну йому відповідь. Як же запитання, як таке зникло, а попало «Передмову», то ніхто на нього вже не звертає уваги... Дякуючи цьому, часто ми втрачаємо надто дорогоцінний матеріал про те, як нарід уявляє собі сон взагалі, як то «душа» під час сну людини виходить з її тіла» [Ставицька 2015: 104] Серед відповідей на 12-е питання програми, що зберігаються у фонді В. Кравченка відзначимо такі «Існує погляд, що під час сну душа людини виходить з її тіла, а після повертається на своє місце й допіро людина просинається»(Хмельницька обл.) [арк.5]. «Кажуть, що як людина спить, то це душа її ходить і те що душа бачить, то те й сниться, але це не може бути, бо душа живою, як же може ходити? Мертвою душа – ходить» [арк.39] (Житомирська об.); «Іще кажуть, що людина, як спить, то душа її покидає й летить по світі, а як прокидається, то вона знов повертається ... Але я цього не бачила на практиці [арк.122]. Є й такі ствердження: «Людина бачить сни, бо душа не вмирає, а тіло гине. От душа й живе собі окремо, а тіло окремо. Другий погляд: і собаці сниться, а чоловік що, гірше собаки чи що?. Третій погляд (жінки): людина створена для земного й небесного життя. От через сон людина й привикає до того другого життя. Четв. погляд: (бувш. червоноарм.) Сни, як би думка, котра іноді заскакує вперед. (Хмельницька обл.) [арк.11]. У зібраних матеріалах підкреслюється, що душа не просто мандрує, а отримує інформацію, яка стосується майбутнього «Душа виходить з тіла і ходить по світі і бачить все те що сниця, а бачить душа те що предстоить чоловікові.» (Хмельницька обл.) [арк.1].

Аналогічні за змістом уявлення були зафіксовані й Володимиром Гнатюком: «За життя чоловіка душа тримається його постійно. Покидає людину лише у ві сні. Коли чоловік спить, а йому сниться, що він пробуває десь далеко від свого місця побуту, то його душа дійсно там є, а тіло лежить на тім місці, де чоловік ляг спати». До того ж він зазначає, що якщо змінити положення тіла, то душа не зможе повернутись [Гнатюк 2000: 53].

Оригінальні погляди на «мандрівку душі» були зафіксовані в с. Зарубинці Андрушівського району Житомирської області: виходить з тіла лише у випадку довгого сну, що триває не менше, ніж три доби: («Під час звичайного сну душа з тіла не виходить, а залишається в ньому. Душа людська тільки тоді блукає по світу, коли людина спить днів зо три. Але цієї душі ніхто, кажуть, не бачив; але ще й так кажуть що ніби-то вона така, як голуб») [арк. 119].

Душа, що покидає тіло, найчастіше уявляється у вигляді птаха: «Як під час сну душа вилітає з тіла, то вона має вигляд птиці» (Хмельницька обл.) [арк.2]. Нерідко душа уявлялася в образі миші, про що згадував М. Сумцов у статті «Мышь в народной словесности», відзначивши, що миша в багатьох народів має анімістичне значення (в Німеччині існувало повір'я, що належить спати з закритим ротом; інакше з нього може вийти душа у вигляді білої миші). [Сумцов 1890: 80].

Інколи на запитання про те, як уявляють душу, записувачі фіксували досить об'ємні вербальні тексти, які потребують детального аналізу. Скажімо, розповідь Михайла Ящука, жителя с. Шумськ Троянівського району Житомирської округи (нині зникле село на території сучасної Житомирської області): «Я вам розкажу таку штуку. В Олянівці, як я був там на роботі, то один старий чоловік розказував про душу таку практику; він з одним хлопцем, ще як був молодим, у лісі дрова різав. Але вони наварили обідати, пообідали й полягали після обіду спочивать. Ну то той заснув, а цей не спав. Ну то той спить, а цей сидить і курить і бачить, що тому павук з рота лізе. От каже, що він виліз з рота, тай по маленьку поліз. Цей встає і дивиться – куди ж це ти полізеш. Цей собі стежичкою йде до рівчака, де вони воду брали. Прийшов до рівчака тай крутиться павук – хоче через рівчак, але вода і він не може. Цей виймає ножа складанного з кармана, розкладає й кладе через цей малюсінський рівчачок. Той павук по тому ножеві пішов. Тут же зараз за рівчачком, стояла липа – така що дуплината була. Павук прийшов до липи, поліз на липу, вліз у дупло і не має, а цей чоловік стоїть та дивиться. Незадовгим временем назад вилазить той павук і злазить з липи і назад іде сюди до рівчака. Цей же вже не кладе ножа та кладе паличку через рівчак. Павук по цій паличці перейшов і знову поліз до того, що він виліз у нього з рота. Цей же йде за ним слідом. І прийшов павук до цього, що спить і знову поліз йому в рот. Як він поліз у рот, то той пробудився, та й став розказувать цьому сон – товаришові. Каже: знаєш ти що? Який мені сон приснився; що я каже десь ходив, по якомусь лісі, по ломаччі по якомусь такому прийшов до річки, а через ту річку такий мост, що половина костяного, а половина залізного. От я каже через той мост перейшов, а за річкою каже стоїть липа – грубая й дуплината. Мені по інтересувало полізти на неї подивитись чи хороші сипанки з неї були б; от я, каже, туди вліз, у середину, а там каже грошей, прямо що мішок каже цілий. Ну я їх не мав у шо забрать бо багато. От він каже думаю – піду до дому, та візьму мішка тай заберу тії гроші та й на цьому прокинувся. Той же слухає цюю казку, що ходив за цим павуком та й думає: нивжелів в цій липі гроші є? І він даже вніманія не обращає. Приїхав мужик волами прямо і купив тую липу на сипанки, – дав за неї сорок копійок і зрізав тую липу і набрав томечка півкорця грошей – мідних грошей, в тому пеньку, той мужик. Цей же що слівив за павуком пішов дивиться до того пенька, то ще він там знайшов п'ядісят пять копійок. Тоді він розказав тому, що твоя душа дійствітельно ходила в ту липу і там гроші знайшла»[арк.34 – 35].

Аналізований текст, на перший погляд, є міфологічним меморатом (на це вказують слова оповідача: «один чоловік розказав *практику*», тобто сам інформатор характеризує побачене як реальну подію, але в кінці цього вербального акту оповідач називає свою розповідь «казкою», чим підкреслюється установка на вигадку. Таким чином, аналізований текст можемо схарактеризувати як проміжний між міфологічним меморатом та фабулатом. Це є своєрідний «текст у тексті» (термін Ю. Лотмана), адже після переказу розповіді про мандрівку душі «одного старого чоловіка» наступною структурною одиницею тексту є *розповідь про сон*, що завершується твердженням: душа «дійсно ходила в ту липу». Отже, структура аналізованого тексту (міфологічний меморат – фабулат – міфологічний меморат) засвідчує існування специфічної для усної снотлумачної традиції наративної практики.

В аналізованому тексті виокремлюємо кілька міфологічних мотивів: появи душі у вигляді павука, який вилізає з рота і туди ж повертається, а також мотив переправи в «інший світ» через складений ніж або паличку (останній мотив поширений також у дівочих ворожіннях за сновидіннями).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, уявлення про душу та її зв'язок із сновидіннями реалізуються в різних сферах фольклорної творчості, зокрема в неказковій снотлумачній прозі. Сучасні дослідники традиційної культури спостерегли досить складний комплекс уявлень про душу, в якому разом із християнськими (про безсмертя душі) співіснують міфологічні вірування про можливість реінкарнації (В. Конобродська) чи інкарнації (Т. Агапкіна). Спостереження над українським польовим снотлумачним матеріалом спростовує висновок Є. Рабіновича про апіорність тверджень Дж. Фрезера та

Е. Тайлора, які стосувалися «мандрівки душі» у сні. У працях українських науковців, зокрема в монографії Н. Войтович «Народна демонологія Бойківщини», знаходять підтвердження окремі ідеї Дж. Фрезера щодо зв'язку уявлень про душу з інститутом тотемізму: дослідниця відзначила, що перетворення душі людини у вужа «певною мірою пов'язане з тотемізмом» [Войтович 2015: 141].

Окремого вивчення потребують уявлення про зримі форми душ ненароджених дітей, адже українська фольклористика 1920-х рр. має достатньо накопичених матеріалів для їх осмислення.

Література:

1. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Фонд 1, од. збереження 713.
2. *Войтович 2015*: Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Львів: СПОЛОМ, 2015 – 228 с.
3. *Гнатюк 2000*: Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000 – 263 с.
4. *Коваль-Фучило 2014*: Коваль-Фучило І. Українські голосіння: антропология традиції, поетика тексту / Ірина Коваль-Фучило; наук. ред. В. Івашків; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2014. – 360 с.
5. *Конобродська 2007*: Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. – Т.1 – Етнолінгвістичні студії. – Житомир, «Полісся», 2007. – 356 с.
6. *Левкиевская 2012*: Левкиевская Е. Душа // Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80—90-х годов XX века. Т. II. Демонологизация умерших людей / Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. — М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2012. — 800с.
7. *Рабинович 2013*: Рабинович Е. Сны Пробуждённых: сон и сновидения в культуре, религии, политике Тибета: монография. – Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2013. – 200 с.
8. *Ставицька 2015*: Ставицька Я. Маловідомий міжнародний етнологічний проект початку ХХ століття: співпраця Катерини Грушевської з Лондонським антропологічним інститутом // Міфологія і фольклор. – 2015. – № 12. – С.103-105.
9. *Сумцов 1890*: Сумцов Н. Мышь в народной словесности // Культурныя переживанія. К., 1890. – С.46 – 93.
10. *Токарев 1980*: Токарев С. Душа // Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах.) Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: «Советская Энциклопедия», 1980. – т.1. А-К. – 672 с.
11. *Толстая 2000*: Толстая С. Душа // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5 томах. Том 2. – 1999. – С. 162 – 167.
12. *Толстая 2000*: Толстая С.М. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. М., 2000. С. 52 – 95.

В статье рассматриваются особенности концепта «душа» в украинской снотлумачной традиции. Отмечено, что представление о душе и ее связь с сновидениями реализуются в различных сферах народной культуры, в частности в погребально-поминальном комплексе и несказочной снотлумачной прозе. На архивных материалах – этнографических и фольклорных записях начала ХХ в. и печатных источниках показано, что мифологическое восприятие души, прежде всего, проявляется в корпусе мотивов, касающиеся ее внешнего облика, воплощения в животное (мышь, собаку, кошку, коня, вола, свинью), птицы (голубя), насекомое (паука, бабочку, муху, пчелу, комара). Наблюдения над украинским полевым снотолковательным материалом опровергает вывод культуролога Е. Рабиновича об априорности утверждений Дж. Фрезера и Э. Тайлора, касающихся «путешествия души» во сне.

Ключевые слова: сон, душа, перевоплощение, погребально-поминальная обрядность, сказочная снотолковательная проза.